

Дзира І. Я.

Київський національний університет технологій та дизайну

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У «СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ПАВЛА БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА

У статті вперше зроблено спробу охарактеризувати правничу термінологію, зафіксовану в укладеному П. Білецьким-Носенком «Словаре малороссийского или юго-восточнорусского языка...». Встановлено, що в пам'ятці найповніше представлена термінологія цивільного права, яка охоплює насамперед майнову лексику, термінологію процесуальних заходів, а також найменування різноманітних документів. Крім спеціальних понять правової сфери, у словнику також широко відображена притаманна юридичним текстам суспільно-політична лексика, зокрема найменування органів, установ і урядів Української гетьманської держави. Другу за чисельністю групу складають кримінально-процесуальні терміни, що позначають здебільшого найменування злочинів, правопорушників, потерпілих, видів і об'єктів покарань, а також процесуальні терміни. Терміногрупи, що дають уявлення про виконавців покарання та форми звільнення від юридичної відповідальності, представлені в пам'ятці одиничними прикладами.

Для масиву юридичної термінології словника П. Білецького-Носенка була притаманною яскраво виражена поліномія, причиною побутування якої послужила недостатня урегульованість правових понять на тогочасному етапі розвитку юридичної думки. Проявами поліномії виступають синонімічне багатство юридичної лексики, наявність багатозначних та стилістично забарвлених лексем, а також нечітка диференційованість термінологічних значень.

Зафіксовані у словнику П. Білецького-Носенка юридичні терміни як правило мають одну основу. Нечисленні складні утворення здебільшого належать до так званих паратермінів, що, відображаючи буденну правосвідомість, нерегулярно використовувалися в юридичних текстах, замінюючи собою спеціальну термінологію. Терміни-словосполучення трапляються у пам'ятці надзвичайно рідко як приклади-ілюстрації до окремих вокабул.

За походженням юридична лексика словника є питомою, притаманною насамперед офіційно-діловому стилю староукраїнської мови, а також запозиченою з іноземних мов, передусім польської.

Ключові слова: *варіативність, поліномія, синонімія, словник, правничі термінологія, термін.*

Постановка проблеми. Як відомо, здійснювана Російською імперією після ліквідації Української гетьманської держави послідовна асиміляційна політика призвела до витіснення староукраїнської книжної мови з усіх сфер суспільного життя. А це, у свою чергу, спричинило стильову обмеженість нової української літературної мови початкового періоду. Через нерівноправне становище в Російській імперії української науки, освіти та мови тривалий час гальмувалося й становлення української термінології, зокрема юридичної. «Остання, – як наголошує І. Усенко, – є не просто формальним атрибутом державності, але й орієнтиром для розв'язання інших термінологічних проблем, важливим чинником розвитку всієї ділової лексики» [9, с. 242]. Незважаючи

на несприятливі обставини, спорадична робота в галузі української правничої термінології, зокрема й збирання необхідного матеріалу, проводилася з середини XIX ст. Так, в укладеному в 1838–1843 рр. П. Білецьким-Носенком «Словаре малороссийского или юго-восточнорусского языка...» відображено значний масив української правничої термінологічної лексики, передусім успадкованої від попередніх епох.

Звернення до історії української правничої термінології дозволить простежити в динаміці процеси формування відповідної терміносистеми, зокрема з'ясувати специфіку номінації, особливості добору лексичних одиниць, словотвірних засобів і моделей. При цьому поява узагальнюючих праць значною мірою залежить від резуль-

татів ретельного аналізу мови окремих пам'яток, а також залучення здобутків порівняльно-історичного мовознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після відновлення державної незалежності історичні аспекти формування та становлення термінології національного права регулярно привертають увагу українських лінгвістів. При цьому найбільше досліджено періоди розвитку мови давньо- й староукраїнського права, досягнення галицьких лексикографів другої половини XIX ст., а також здобутки правничо-термінологічної комісії й кодифікаційного відділу Нарком'юсту УСРР у 1920–30-х рр., тоді як кінець XVIII – перша половина XIX ст., на жаль, залишаються вивченими недостатньо. Так, функціонування лексики кримінального права в писемних пам'ятках Київської Русі студіює Л. Василькова [3]. Характеристиці термінології цивільного права в Статутах Великого князівства Литовського присвячена спеціальна розвідка М. Шевченко [11]. Серед небагатьох публікацій з термінології конституційного права вигідно вирізняється невелика за обсягом, але надзвичайно цінна за своїм підходом стаття І. Фаріон, у якій базові юридичні терміни «Конституції П. Орлика 1710 року» трактуються як вияв традиційної правосвідомості та яскраво вираженої ідентичності української нації [10]. Умови, шляхи та способи формування юридичної термінології в Галичині впродовж другої половини XIX ст. висвітлив О. Паночко [7]. Основну увагу дослідник зосередив на характеристиці «Німецько-руського словаря висловів правничих і адміністративних» (1893) Костя Левицького. Розвиток української правничої термінології у 20–30-х роках XX ст. розглянуто у статті Н. Трач, яка дала оцінку основним термінологічним словникам того періоду, а також простежила науково-організаційну діяльність термінологічних правничих комісій [8].

Постановка завдання. Метою запропонованої розвідки є характеристика правничої термінології, зафіксованої у словнику П. Білецького-Носенка, що дасть змогу пролити світло на окремі питання генези української юридичної мови як щодо структурно-семантичної організації, так і лінгвокультурної специфіки. Автор поставив завдання виокремити й систематизувати лінгвістичний матеріал за сферою застосування, семантикою, словотворчою структурою, походженням, а також спробувати окреслити основні тенденції розвитку як юридичної термінології, так і правової культури українського суспільства в середині

XIX ст. Об'єктом дослідження стали введені до реєстру першого великого словника новоукраїнської мови юридичні терміни.

З урахуванням впливу лінгвістичних і загальнокультурних факторів на формування терміносистеми юриспруденції методологічна основа статті поєднує загальнонаукові методи спостереження, узагальнення, зіставлення, класифікації зі спеціальними лінгвістичними методами та прийомами, зокрема компонентним (семним) і дис-трибутивним аналізом, елементами кількісного аналізу, що забезпечило комплексний підхід до висвітлення теми.

Джерелом дослідження послужила визначна пам'ятка національної лексикографії середини XIX ст. – «Словарь малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...» П. Білецького-Носенка. Вибір даної лексикографічної праці обумовлюється її лінгвістичною змістовністю, а також тим фактом, що впродовж 1840–1843 рр. на території України було остаточно поширено російську систему права й запроваджено дію Зводу законів Російської імперії. При цьому шостий пункт іменного указу імператора Миколи I сенату від 25 червня 1840 р. «Про поширення сили і дії Російських цивільних законів на всі західні, повернуті від Польщі області» зобов'язував усі державні та громадські установи здійснювати діловодство виключно російською мовою.

Виклад основного матеріалу. Сучасні науковці пропонують таке тлумачення базової дефініції: «Юридичний термін – це слово або словосполучення, яке виступає узагальненим найменуванням певного правового поняття або поняття, яке не є правовим, але в результаті функціонування у сфері юриспруденції набуває специфічних значеннєвих відтінків, вводиться в обіг представниками юридичної науки або законодавцем, характеризується емоційною нейтральністю та відносною стійкістю» [5, с. 45]. При цьому деякі лексикологи чітко розмежовують слова або словосполучення, що позначають власне правові поняття, й номенклатуру, до якої зараховують «назви конкретних правових об'єктів: державних і міжнародних органів, установ та організацій, посад, документів, держаних нагород» [1, с. 84]. Спосіб організації статті у словнику П. Білецького-Носенка, не передбачав для наочнішого й повнішого розкриття семантики слова використання цитат-ілюстрацій, які б містили поси-лання на джерело. З огляду на це на сторінки

праці потрапила суттєва кількість лексем, що поєднували процесуальні та конкретно-предметні значення. Більше того, словник містить не лише термінологічний, а й живомовний матеріал, безпосередньо не пов'язаний з правничою сферою, але який, опинившись у відповідному контексті, міг переймати значення й функції власне юридичних термінів. Враховуючи викладені зауваги, поняття «термін» у нашій розвідці має до деякої міри умовний характер, оскільки значна частина зафіксованих у пам'ятці лексем хоч уже й вийшла зі сфери загальнонавжованої лексики, однак все ще перебувала на межі термінологічного поля й не набула відповідного статусу.

Джерелами правничої термінології для П. Білецького-Носенка слугували зводи законів Великого князівства Литовського, ділова документація Гетьманщини, а також юридична лексика, почерпнута безпосередньо з уст народу. Таке активне звернення до пам'яток офіційно-ділового стилю XVI–XVIII ст. було викликане свідомим прагненням упорядника забезпечити успадкування книжно-писемної традиції новою літературною мовою. «Нинішня малоруська мова, – писав П. Білецький-Носенко в листопаді 1842 р. до А. Метлинського, – відрізняється дуже різко від своєї книжної мови XVII століття... нею писали проповіді... писали акти юридичні... й тому повний словник повинен бути зі слів обох наріч» [6, с. 35].

У словнику найповніше представлена термінологія цивільного права, що охоплює насамперед майнову лексику (*вира, вывинити, власность, глоба, датокъ, дидизна, подушне, тяглосьть* тощо), термінологію процесуальних заходів (*варовати, дило, досвядченъ, допевненъ, зкладати, позиватися, процессъ* і под.), а також найменування різноманітних документів (*декретъ, листъ, реестръ, суплика, тестаментъ* тощо). Порівняно рідко засвідчені позначення учасників процесу (*кривдичий, уквивжоний, прохачъ, свидокъ*) дозволяють стверджувати, що на середину XIX ст. відповідна номенклатура була розроблена недостатньо. Крім спеціальних понять правової сфери, у словнику також широко відображена притаманна юридичним текстам суспільно-політична лексика, зокрема найменування органів, установ і урядів Української гетьманської держави: *бурмистръ, индутный, коморникъ, митница, підкоморый, подписокъ* та ін. Серед використаної П. Білецьким-Носенком лексики цивільного права помітне місце посідають абстрактні іменники з суфіксом **-ость**: *дбалость, доскональность, зверхность, маетность, належитость, повинность* тощо.

Другу за чисельністю групу складають кримінально-процесуальні терміни. Здебільшого це найменування злочинів (*звалтованъе, здирство, злодійство, мордерство, мошенство, обцованъе, підпаль, розбій* тощо), правопорушників (*заводця, злодій, зябрь, згубецъ, привидецъ, проступецъ, розбійникъ, утикачъ* тощо), потерпілих (*залигъ, ошуканный, рабованный, скривжженный*), видів (*банизировать, батожити, вижа, гарло, головицина, карати горломъ, пляга, хліора* тощо) і об'єктів покарань (*баниційный, виволанецъ, вязень, кайданный, катиржжый* тощо), а також процесуальні терміни (*запінанъе, зкладати, зправа, инстигаторъ, контроверсія, освядченъе, позиватися, препрошенъе* та ін.). Терміногрупи, що дають уявлення про виконавців покарання (*катъ, справецъ*) та форми звільнення від юридичної відповідальності (*миловати*), представлені в пам'ятці одиничними прикладами. Для творення назв суб'єктів кримінального процесу активно залучалися субстантизовані прикметники й дієприкметники, що під час виокремлення зі складу зворотів конкретизували та звужували своє лексичне значення. Пор.: *баницинный, виволанный, рабованный, скривжженный* й под.

Для масиву юридичної термінології словника П. Білецького-Носенка була притаманною яскраво виражена поліномія. Причиною такого надмірного наповнення лексичними засобами галузевої термінології послужила недостатня урегульованість правових понять на тогочасному етапі розвитку юридичної думки. Основним проявом поліномії виступає синонімія. Важливим лінгвістичним фактором, що спричинив синонімію юридичних термінів у праці П. Білецького-Носенка, була взаємодія різних за походженням лексем, передусім українізмів і полонізмів. Пор.: *голдovanje – паницина – сербицина, досвядчати – допевняти, жалобница – доношенъе – суплика, чениъ – роковицина* тощо. Поряд із нею часто фіксується дериваційна варіативність, що полягає у використанні різних афіксів при однакових твірних основах, а також морфологічного, семантичного й лексико-синтаксичного типів словотворення. Пор.: *заводця – завидчикъ – заводень, привидецъ – привидця, радецъ – раецъ – райця, розбійця – розбійникъ, втикачъ – побигачъ, злодійство – крадижъ, рабунокъ – плюндрование, гарло – карати горломъ* тощо. Наведені приклади дозволяють стверджувати, що поступова українізація широко розповсюджених в українській актовій мові XVI–XVII ст. полонізмів продовжу-

валася ще в першій половині XIX ст. Першим її етапом стала заміна польського суфікса **-ця** українським відповідником **-ець**, а наступним як першого, так і другого формантом **-ник** [12, с. 108]. Поряд із дублетами (*варовати* – *ветовати*, *выволанець* – *выгнанець*, *компутъ* – *реестръ* і под.) нерідко подибуємо синонімічні ряди з багатозначними та стилістично забарвленими лексемами, що потрапили до мови права з живого буденного спілкування (*розбійця* – *розбійникъ* – *розбишака* – *гайдамака*, *воръ* – *зłodий* – *проступецъ* – *лиходій* тощо). Присутність термінологізованих одиниць, які не відповідали вимогам змістової однозначності й функціональної сталості, відображала стихійний характер термінотворення. Наявність у термінологічній системі дублетів також потрактовується науковцями як ознака її невпорядкованості [4, с. 261]. Поліномія так само виявляється в нечіткій диференційованості термінологічних значень. Пор. види злочинів: *зłodийство*, *злуданье*, *крадижъ*, *плюндрованье*, *рабунокъ*.

Поодинокі випадки термінологічної антонімії (пор.: *добродій* – *зłodий*, *лиходій*; *добродійство* – *зłodийство*) так само говорять про недостатньо розвинену системність правового поля XVII–XVIII ст., якому бракувало належних засобів для протиставлення взаємопов'язаних юридичних понять.

Зафіксовані у словнику П. Білецького-Носенка юридичні терміни як правило мають одну основу. Нечисленні складні утворення здебільшого належать до так званих паратермінів, що, відображаючи буденну правосвідомість, нерегулярно використовувалися в юридичних текстах, замінюючи собою спеціальну термінолексику: *верховидъ*, *коновидъ*, *курохватъ*, *легкодухъ*, *словодуръ* й под. Усі наведені приклади зберігають негативне емоційно-оцінне забарвлення. Деякі складні лексеми хоч і регулярно функціонували в офіційно-діловому стилі староукраїнської мови, однак постали внаслідок синтезу буденної та професійної правосвідомості: *добродій*, *добродійство*, *зłodий*, *зłodийство*, *лиходій*, *лиходійка*, *своеволенство* тощо. І лише латинське запозичення *контроверсія* відповідає вимогам, які дозволяють зарахувати його до розряду спеціальної фахової термінології. Терміни-словосполучення трапляються у пам'ятці надзвичайно рідко як приклади-ілюстрації до окремих вокабул. За своїм значенням це назви посад, юридичних інституцій, правопорушень, каральних заходів і документів: *барбарами* *ошмаровати*, *бунчуковий товаришъ*, *виновный реестръ*, *дати протира*, *дильчий реестръ*, *карати*

горломъ, *лихая воля*, *судъ гродскій*, *судящий панъ* тощо.

Як зазначає П. Білецький-Носенко, «Я не вносив до свого словника тих слів, що належать без усякої відмінності мові великоросійській та малоросійській, а лише ті, які або цілком відмінні або відрізняються вимовою, а отже й правописом» [6, с. 18]. Через диференційну природу лексикографічної праці до її реєстру введені ті юридичні терміни, що лексично, фонетично та словотвірно відмінні в обох мовах.

Частина юридичної лексики словника сягає своїми витокami ще давньоукраїнської літературної мови. Вона була почерпнута або безпосередньо з юридичних пам'яток Київської Русі, або зі статутів Великого князівства Литовського. Наприклад, назви загальних правових понять *законъ* і *судъ* уживаються у словнику зі значеннями, що були притаманні цим словам у давньоукраїнській мові. Зі слів на позначення злочинів, обставин їх учинення та злочинців давньоукраїнське походження мають *розбій*, *пиджого*, *згада* у значенні «сварка, заколот, сум'яття» [2, с. 150], *розбійникъ* тощо. Заслужують на особливу увагу й терміни, пов'язані з перебігом судового процесу. Зокрема, юридичне значення «присяга», як і в договорі князя Ігоря 945 р. та Руській Правді, закріплене у словнику за словом *рота* [2, с. 317].

Натомість активне використання упорядником пам'яток діловодства Гетьманщини спричинило потрапляння на сторінки словника багатьох запозичень з польської мови, а також з латині. Так, В. Вітковський зараховує до полонізмів абстрактні іменники з суфіксами **-ость**, **-ство** та **-нье** [12, с. 109], серед яких помітне місце займають юридичні терміни. Реєструючи слова іншомовного походження, лексикограф як правило повідомляє, з якої мови вони запозичені, або наводить відповідні паралелі з інших мов, передусім польської. Пор.: «**Ветовати** (дієсл. дійсн. сп.) Дати слово, ручитися. **Ветованный** (прикм.) Стверджений словом, порукою. З латині veto. Див. **Варовати**» [2, с. 73]; «**Декретъ** (ім. ч. р.) Вирок суду. Ухвала (слово ділове). З латині. Польською так само» [2, с. 113]; «**Инстигаторъ, -ка** (ім. ч. р.) Донощик; обмовник. Викажчик (слово ділове, взяте з латині)» [2, с. 169] й под.

Висновки. Загалом завдяки копіткій п'ятирічній роботі П. Білецькому-Носенкові вдалося зібрати репрезентативний термінологічний матеріал, що відображає взаємодію професійної й буденної правосвідомості. Зафіксовані у пам'ятці численні прояви поліномії свідчили

про багатство української юридичної лексики й у майбутньому давали фахівцям можливість вибору під час уніфікації, стандартизації терміносистеми українського права. Досить різноманітною за своїм складом юридична лексика словника виявляється і з погляду свого походження. При цьому широкий часовий діапазон відібраного матеріалу за задумом упорядника мав служити для наочної ілюстрації традицій безперервного розвитку мови українського права. Однак, через потужні книжні й іншомовні впливи суттєва частина вміщеного до словника масиву юридичної лексики в майбутньому виявилася історично не перспективною. На жаль, значною мірою цьому

сприяли й екстралінгвістичні фактори, передусім погром української лексикографії на початку 30-х рр. XX ст., що відбувався, зокрема, під гаслом запровадження спільної для російської та української мов фахової термінології замість вузькодialeкtnих і архаїчних слів-термінів. Перспективу подальших досліджень убачаємо у з'ясуванні особливостей відображення юридичної лексики з праці П. Білецького-Носенка на сторінках «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка, що своєю чергою послужив важливим джерелом під час укладання академічного «Російсько-українського словника правничої мови» за загальною редакцією А. Кримського.

Список літератури:

1. Артикуца Н. В. Основи вчення про юридичний термін і юридичну термінологію. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць*. КНЕУ, 2005. Вип. 6. С. 84–89.
2. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1966. 424 с.
3. Василькова Л. М. Функціонування лексики кримінального права в писемних пам'ятках Київської Русі. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць*. К., 2009. Вип. 8. С. 84–85.
4. Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування: посібник. Київ: Парламентське видавництво, 2003. 500 с.
5. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «Видавництво Права людини», 2015. 280 с.
6. Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка / Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1966. С. 5–37.
7. Паночко М. М. Витоки української правничої термінології в Галичині: «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» (1893) Костя Левицького. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2004. № 503. С. 153–156.
8. Трач Н. С. З історії української правничої термінології: 20-30-ті роки XX століття. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2006. Т. 60. С. 49–57.
9. Усенко І. Б. Українська юридична термінологія *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / відп. ред. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 242–244.
10. Фаріон І. Д. «Конституція Пилипа Орлика 1710 року» крізь призму її базових когнітивних термінів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2011. № 709. С. 125–131.
11. Шевченко М. Термінологія цивільного права у Статутах Великого князівства Литовського XVI ст. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць*. К., 2007. Вип. 7. С. 135–138.
12. Witkowski W. Słownik Pawła Bileckiego-Nosenki. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze*. 1971. T. CCLXIX. Z. 35. S. 99–113.

Dzyra I. Ya. PECULIARITY OF THE REFLECTION OF LEGAL TERMINOLOGY IN THE "DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE" BY PAVLO BILETSKY-NOSENKO

In the article, for the first time, an attempt is made to characterize the legal terminology recorded in the concluded P. Biletsky-Nosenko «Dictionary of the Little Russian or Southeast Russian language...». It was established that the monument most fully presents the terminology of civil law, which primarily covers property vocabulary, the terminology of procedural measures, as well as the names of various documents. In addition to special concepts of the legal sphere, the dictionary also widely reflects the socio-political vocabulary inherent in legal texts, in particular the names of bodies, institutions and governments of the Ukrainian Hetman State. The second largest group consists of criminal procedural terms, which mostly denote the names of crimes, offenders, victims, types and objects of punishments, as well as procedural terms. Terminological groups that give an idea of the executors of punishment and forms of exemption from joint responsibility are presented in the monument as single examples.

For the array of legal terminology of the dictionary P. Biletskyi-Nosenko was characterized by pronounced polynomy, the cause of which was the insufficient settlement of legal concepts at the current stage

of the development of legal thought. Manifestations of polynomy are the synonymous richness of the legal vocabulary, the presence of polysemantic and stylistically colored lexemes, as well as the unclear differentiation of terminological meanings.

Recorded in the dictionary of P. Biletskyi-Nosenko legal terms usually have one stem. The few complex formations mostly belong to the so-called paraterms, which, reflecting everyday legal consciousness, were irregularly used in legal texts, replacing special terminology. Phrasal terms occur extremely rarely in the monument as illustrative examples of individual vocables.

By origin, the legal vocabulary of the dictionary is original, inherent primarily to the officially-business style of the Old Ukrainian language, as well as borrowed from foreign languages, primarily Polish.

Key words: *variability, polynomy, synonymy, dictionary, legal terminology, term.*